

УДК 316.342.2

ДЕВІД ЛЕЙН,

Кембриджський університет, Велика Бри-
танія

Безробіття і перетворення: масштаби, політика і контрзаходи¹

Анотація

Перетворення економічного устрою державного соціалізму спричинилося до зсувів у структурі зайнятості й на ринку праці. Перехід до ринкового капіталізму знищив ідеологічні засади й економічну систему, що забезпечували суцільну зайнятість. Постсоціалістичні країни отримали не лише блага ринкової економіки, а й одне з пов'язаних із нею соціальних лих — структурне безробіття.

Спираючись на порівняльний аналіз постсоціалістичних економік, автор переходить до вивчення ситуації в Україні в рамках case-study. Для дослідження динаміки зсувів у рівнях зайнятості в Україні застосовано аналіз статистичних даних про зайнятість; коригування рівня офіційного безробіття; опитування населення; фокус-групи.

Дослідження показало, що за умов ринку завдання виробництва обмінної вартості передбачає зниження витрат на оплату праці, що призводить до зростання безробіття. Назагал розподіл ресурсів за посередництва ринку призводить до негативних наслідків як для безробітних, так і для багатьох зайнятих. Питання щодо можливих контрзаходів автор розглядає в термінах неоліберальної і соціально-демократичної моделей, а також державного і національно-го капіталізму.

Ключові слова: державний соціалізм; державний/національний капіталізм; постсоціалістичні суспільства; case-study: Україна; зайнятість/безробіття; саморегуляція/регуляція ринку праці

¹ Дослідження профінансоване грантом Британської академії. Дослідження в Україні були організовані Інститутом соціології НАНУ. Автор вдячний Євгену Головасі та Наталії Костенко за допомогу (*тут і далі прим. авт.*).

Перетворення економічного ладу державного соціалізму спричинилося до значних зсувів у структурі зайнятості й на ринку праці. За державного соціалізму кожен мав продавати свою працю і робити внесок у національну економіку; добровільна незайнятість припускалася лише в тих випадках, коли людина була нездатна працювати через вік чи інвалідність. За державного соціалізму надання робочих місць на благо народу й особистості було політичним пріоритетом, і громадяни були зобов'язані працювати.

Загальна зайнятість забезпечувалася державним плануванням і була можливою завдяки суспільній власності. Максимізація зайнятості була благом для підприємств, оскільки збут був гарантований, а трудовитрати враховувалися плановою системою з метою поглинання бодай якихось надлишків робочої сили. Хоча іноді автори на кшталт Яноша Корнаї радше скептично описували таку практику як “безробіття на робочому місці” [Kornai, 1980: p. 255], її можна вважати елементом способу життя за соціалізму, що гарантував зайнятим стабільний дохід і середовище низьких ризиків.

Соціалістичні держави забезпечували дуже високі рівні трудової участі у сфері оплачуваної праці. У СРСР до 1979 року були працевлаштовані 80,52% людей у віковій групі від 16 до 54–59 років (жінок і чоловіків відповідно) [Народное хозяйство, 1981]. У ФРН у 1982 році рівень участі становив лише 62,5% (див.: [Pietsch, 1986: p. 178]). Різниця пояснювалася не тільки безробіттям (якщо включити формально “безробітних” у загальний показник ФРН, це підвищило б його лише до 66,9%), давався вплив і незайнятий статус великої кількості громадян.

У даному випадку конче важливою групою є жінки. До 1970 року вони становили 51% зайнятої робочої сили в СРСР. У 1971-му частка їх сягала 48% зайнятих у промисловому виробництві, 68% — у сфері комунікацій, 85% — у сфері охорони здоров'я, 76% — у роздрібній торгівлі та громадському харчуванні, 73% — у сфері освіти і культури і 78% — у сфері фінансових послуг (кредитування) і страхування [Народное хозяйство, 1972: с. 348]. До 1979 року рівень трудової участі жінок у СРСР становив 83,1% (див.: [Pietsch, 1986: p. 179]). Для порівняння, у ФРН 1982 року відповідний показник дорівнював лишень 47,2% (див.: [Pietsch, 1986: p. 179]). У соціальному плані зайнятість давала жінкам широкі професійні можливості, а в економічному — була суттєвим внеском у сукупний дохід домогосподарств.

У посткомуністичній соціальній системі панівна ідеологія і, отже, політика змінилися. Посткомуністичні суспільства намагалися йти різними шляхами до підпорядкування праці ринку і заміни державного забезпечення. У капіталістичній ринковій економіці люди не зобов'язані працювати — ані морально, ані юридично. Засоби до існування можна набувати в різноманітні способи, а “незароблені доходи” від власності й дивідендів, так само як і соціальні виплати (з боку держави), забезпечують значну частину населення. Згадані виплати передбачають залежність від членів сім'ї, а також державні виплати безробітним або непрацевдатним людям. Також люди можуть працювати на себе, створюючи свій бізнес або перебиваючись випадковими заробітками. Морального обов'язку працювати немає.

Неоліберальні перетворювальні політики ефективно знищили державно-соціалістичні працевлаштувальні механізми забезпечення зайнятості через працевлаштування. За відсутності системи державного планування робочу силу постсоціалістичних країн цілеспрямовано залишили підпорядкованою владі ринкових сил і, як наслідок, — безробіття, що зростає.

За капіталізму державна політика ґрунтується на філософії, що передбачає забезпечення мінімального рівня доходів і добробуту. Соціал-демократичні адміністрації активніше втручаються в ринок праці і виробляють варіанти політики, які заохочують збільшення кількості видів трудової діяльності та сприяють навчанню робочої сили, що вможливить насичення створеного приватним сектором попиту. Натомість неоліберальні адміністрації вважають ринок саморегульованим, а безробіття — стимулом для людей підвищувати кваліфікацію чи розширювати сферу пошуку роботи. У цьому разі має місце засадове допущення існування такого економічного механізму, як саморегуляція. У сферах із високим рівнем безробіття має спостерігатися зниження заробітної плати, що, своєю чергою, з одного боку, або стимулює інвестиції, або, з іншого боку, пришвидшує адаптацію робочої сили до нових ринкових умов; оптимісти певні, що обидва процеси можуть відбуватися одночасно. Отже, згідно з неоліберальною логікою, вільний ринок з мобільними капіталом і робочою силою має привести до рівноваги на ринку праці й у такий спосіб посприяти раціональнішому й ефективнішому використанню ресурсів.

Питання, чи правильними є ці міркування, залишається відкритим для дискусій, і я ще повернуся до розгляду всіх цих припущень після розгляду наслідків перетворень для ринку праці.

Використання праці

Первинні ефекти перетворень призвели до суттєвих зсувів у рівнях зайнятості, котрі можна виміряти у три способи: по-перше, шляхом вивчення статистичних даних про кількість зайнятих (тобто частку населення з оплачуваною зайнятістю); по-друге, оцінюючи рівень офіційного безробіття; і по-третє, через опитування населення. Розгляньмо все це по черзі.

Непрямым мірилом рівня безробіття є обсяг зайнятої робочої сили. За державного соціалізму було досягнуто дуже високих рівнів трудової участі: було зайнято від 75% до 87% доступної робочої сили. На рисунку 1а показана кількість людей працездатного віку, зайнятих в економіках окремих соціалістичних країн від 1989 року, а на рисунку 1б детальніше унаочнено зміни в Росії та в Україні.

Зверніть увагу на жакливе зниження рівнів зайнятості в період від 1989 до 1999 року. Особливо різке зниження спостерігалось в Угорщині та Польщі (на 21,7% і 17,9% відповідно), а в Росії та Україні — на 13,3% і 15,2% відповідно. Найсильніше зниження рівня трудової участі робочої сили заторкнуло жінок. До 2009 року рівні трудової участі робочої сили знизилися в Росії до 57,5% для жінок і до 69,2% для чоловіків, в Україні — до 52% і 65,4% для жінок і чоловіків відповідно. Для порівняння: у Польщі відповідні показники становили 46,2% і 61,9%, а в Угорщині — 42,5% і 58,8% [UNDP,

2012: р. 139–140]. Вони зрівнялися за масштабами з показниками капіталістичних економік: у Великій Британії рівень зайнятості сягав 55,3% (жінки) і 69% (чоловіки), в Німеччині — 53,1% (жінки) і 66,8% (чоловіки). Настільки суттєве падіння було наслідком запровадження неоліберальних економічних політик, що супроводжувалися процесом “одомашнення” жінок. Також мало місце працевлаштування на неповний робочий день на тимчасових і неофіційних засадах.

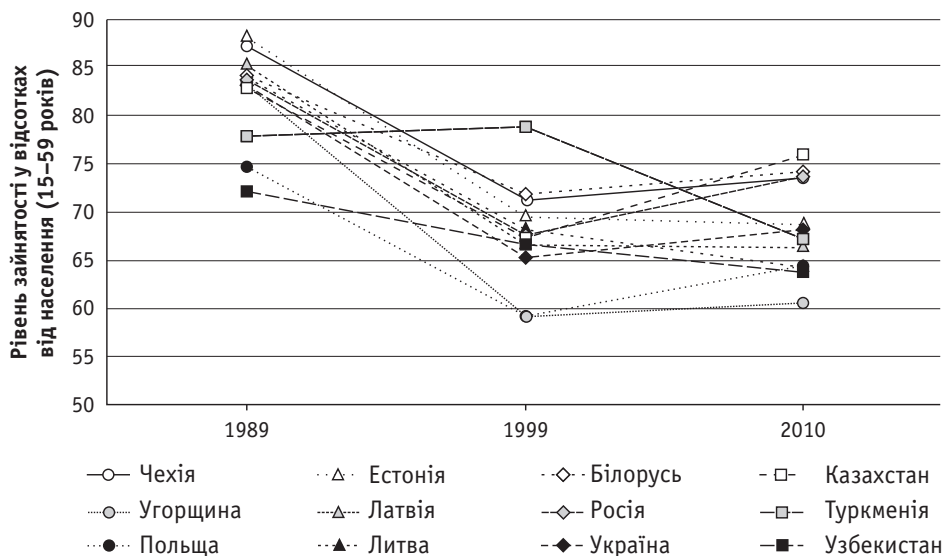

Рис. 1а. Рівні зайнятості в постсоціалістичних суспільствах, 1989–2010 роки

Джерело: база даних TransMONEE-2012 станом на червень 2012.

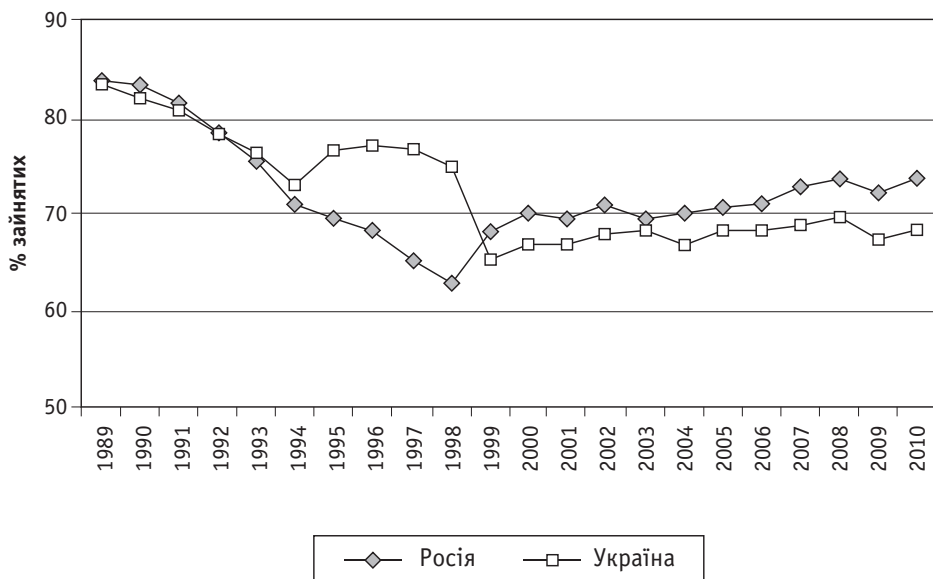

Рис. 1б. Рівень використання праці (1989–2009 роки) в Росії та в Україні

Десятки мільйонів осіб позбавилися статусу зайнятих. За логікою неоліберальних економік такі втрати означали, що за режимів державного соціалізму мала місце “надзайнятість” і що ринок підвищував ефективність використання праці. Робоча сила почала формуватися за законами ринкового капіталізму, і значно більше людей стали самозайнятими, а решта отримувала соціальні виплати у вигляді допомоги з безробіття. Жодного обов’язку трудитися більше не було, і деякі люди змогли легально жити на незаароблений дохід.

Якщо подивитися на індикатори перехідного процесу ЄБРР за 2003 рік (суму за 9 індикаторами), побачимо, що кореляція між зниженням чисельності робочої сили і прогресом перетворень становила +0,58 — чим масштабнішими були неоліберальні реформи, тим сильнішим — падіння рівнів зайнятості. Цього варто було очікувати, адже неоліберальні політики були розроблені так, щоб знизити витрати на оплату праці й підвищити продуктивність праці. Хоча початкове зниження рівня зайнятості після 1999 року замінилося деяким зростанням (як можна бачити на графіку), цього було недостатньо, щоби компенсувати втрату колишніх робочих місць за рахунок створення нових.

Офіційне безробіття

Розглядаючи рівні офіційного безробіття, можна побачити схожу, але менш вияскравлену тенденцію. Офіційні оцінки рівня безробіття значною мірою залежать від адміністративних механізмів збирання даних. Як правило, органи, що відають сферою праці, відносять до безробітних тих, хто не має оплачуваної роботи і при цьому активно шукає таку впродовж останніх 4 тижнів. Ці дані недооцінюють реальні рівні безробіття, оскільки “активний пошук роботи” є соціальним конструктом. Крім того, перебувати на обліку у статусі офіційно безробітного означає як вигоди, так і сумірні з ними витрати.

Як показано на рисунку 2, згідно з даними досліджень робочої сили (Labour Force Survey, LFS), у перші роки перетворень рівень безробіття стрімко зростав. Найвищий рівень, понад 15%, спостерігався в Польщі в період від 2000 до 2005 року. Швидкий перехід до ринку створив величезні проблеми: так, приміром, до перетворень на металургійному комбінаті в Новій Гуті (Польща) працювало понад 40 000 осіб, а до 2008 року кількість зайнятих на виробництві скоротилася приблизно до 5000.

Кореляція між рівнем безробіття й індикаторами перехідного періоду знову позитивна, але вже не настільки висока. Якщо розглянути середній приріст рівня безробіття в період від 1993 до 2008 року, кореляція між рівнем безробіття в країні й індикаторами ЄБРР становитиме 0,2 у 2009-му і 0,3 — у 2003 році. Слід зазначити, що найменш реформовані країни (Білорусь, Туркменія та Узбекистан) не взято у розрахунок, оскільки дані про безробіття в них недоступні. Цілком імовірно (у світлі наведених вище результатів), що в цих країнах рівень безробіття буде нижчим, а відтак, коефіцієнт кореляції буде вищим.

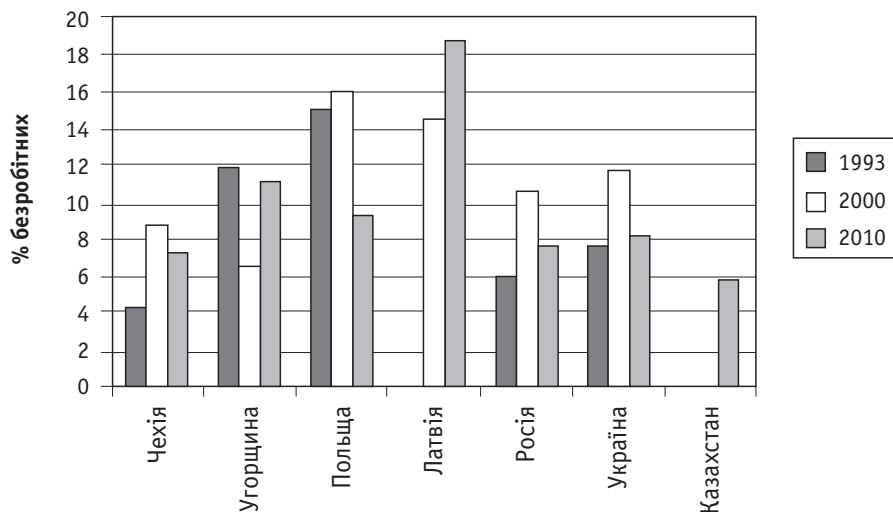

Рис. 2. Рівні офіційного безробіття в постсоціалістичних країнах (1993–2010)
Дані щодо України за 1993 рік відсутні, наведено дані за 1996 рік

Джерела: база даних TransMONEE-2010 (www.unicef.org/ceecis) станом на 24 червня 2010; Transition Report 2003. — London: EBRD, 2003. Під безробітними розуміють людей, котрі не мають оплачуваної роботи і при цьому активно шукають таку впродовж останніх 4 тижнів.

Пік офіційного безробіття припав приблизно на 1999 рік, після чого воно потроху знижувалося аж до економічної кризи, що вибухнула після 2007 року, коли воно знову зросло. МВФ визнає, що в країнах із низьким рівнем захисту зайнятості (нові члени ЄС і Туреччина) безробіття, найімовірніше, має зрости. При цьому МВФ спирається на традиційний неоліберальний механізм: у країнах Європи з перехідною економікою регулювання “зайнятості було жорстким, і в необхідному перерозподілі ресурсів і створенні в майбутньому нових робочих місць ключову роль відіграватиме гнучкість ринку праці” [World Economic Outlook, 2009: р. 17] (див. також дані на стор. 77 цього видання, згідно з якими в “країнах Європи з перехідною економікою” безробіття має бути вищим, ніж у Латинській Америці. У серпні 2009 р. (офіційне) безробіття в Латвії становило 12%, в Угорщині — 10%, у Польщі — 11%). У країнах із високим рівнем захисту зайнятості, таких як Німеччина, вплив на безробіття нижчий, і продуктивність праці в розрахунку на одного зайнятого знижується.

Рівні молодіжного безробіття в постсоціалістичних країнах, знову ж таки, надто високі, а це є свідченням того, що нові робочі місця не створюються (див. рис. 3). Дуже високі рівні (понад 40% у Польщі і понад 20% у Латвії в 2001 році) послуговували чинником “поштовху” еміграції молоді в перебігу просування цих країн до членства в Європейському Союзі.

І знову цифри найвищою мірою співвідносяться із запровадженням неоліберальних економічних політик. Коефіцієнт кореляції між молодіжним безробіттям у 2005 році й індикаторами ЄБРР за 2003 рік дорівнював 0,42; якщо взяти середній рівень молодіжного безробіття в період від 1995 до

2008 року, кореляція становитиме 0,44. Також не слід забувати, що відсталі в плані перетворень країни (Білорусь та Узбекистан) не надали даних щодо безробіття, а оскільки ймовірно, що в них безробіття буде нижчим, то й коефіцієнт кореляції має бути вищим.

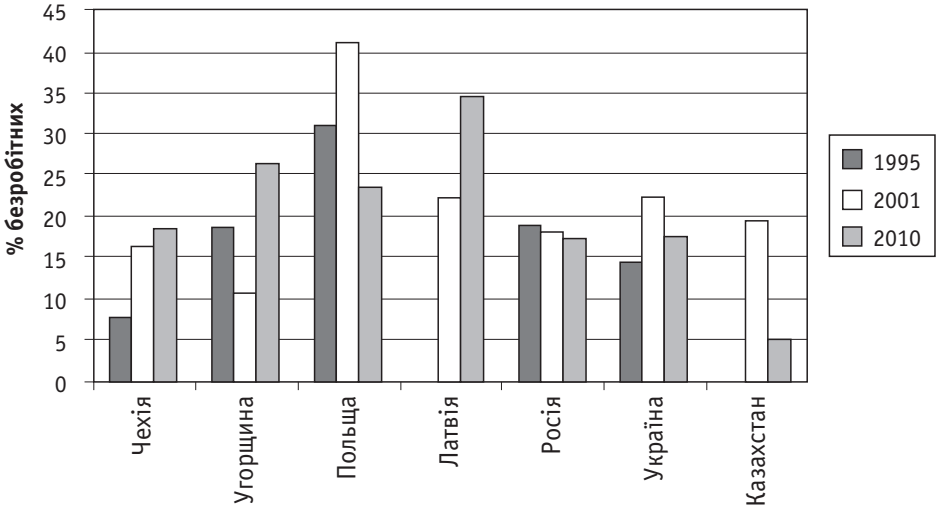

Рис. 3. Рівень безробіття серед 15–24-літніх

Джерело: база даних TransMONEE-2012 станом на червень 2012.

Диференціальні результати

Вивчення окремих країн проливає світло на наслідки політик. У центральноевропейських нових країнах-членах ЄС (Угорщина, Чехія і Польща) відносно високі рівні ПП у поєднанні із коштами на структурні перетворення, виділеними ЄС, попервах дали змогу перетворенням просуватися відносно успішно. Угорщина і Чехія — невеликі країни з розвинутою промисловістю, приватизованою європейськими компаніями. Поліпшення матеріального становища, нехай це навіть попервах призвело до безробіття, сприяло підтриманню держави загального добробуту, що було результатом політично ініційованого процесу перетворень. Крім того, Європейський Союз створив вільний ринок праці, істотно знівелювавши безробіття, позаяк безробітні або потенційно безробітні могли переїжджати до інших регіонів Європейського Союзу, що вони й робили у великих кількостях.

Проте в довгостроковій перспективі з'ясувалося, що застосована Європейським Союзом щодо нових країн-членів неоліберальна економічна філософія, як буде продемонстровано далі, мала дві вади. По-перше, обмеження на державну підтримку призвели до широкомасштабного закриття підприємств. Компанії в колишніх країнах-членах ЄС захистили власні інтереси, запобігши виникненню державних корпорацій у нових країнах-членах, завдяки чому змогли задешево скупити їхні активи.

По-друге, створення нових категорій зайнятості, покликаних замінити втрачені робочі місця завдяки індивідуальному підприємництву безро-

бітних, виявилось абсолютно неадекватним. Існує ліміт на кількість нових бізнесів, що можуть бути створені в депресивному промисловому регіоні, і необачно очікувати, що заводські робітники будуть зацікавлені або зможуть сформулювати ці самі нові бізнеси¹.

Ще важливішу роль відіграв розвиток ринкової економіки при низьких зарплатах. Важливим наслідком цього є та обставина, що зарплата на постійному робочому місці не компенсує зайнятому його час і зусилля. Для робочої сили це мало два наслідки. По-перше, багато хто відмовляється від низькооплачуваної роботи і шукає альтернативні приховані (“в конвертах”) джерела оплати. По-друге, серйозною проблемою стає праця мігрантів². Вільний ринок праці зумовив значний переплив трудових ресурсів із депресивних регіонів у заможніші в межах економічного ядра. Це відбулося як на регіональному (Європейський Союз), так і на національному рівні.

Дані щодо безробіття, зібрані на порівняльній статистичній основі, корисні для виявлення загальних тенденцій. Вивчення окремих випадків конкретних країн або регіональних спільнот виявляє значно більше аспектів впливу безробіття на громадське життя.

Case-study: Україна

Кого вважають безробітним в Україні? Оприлюднювана офіційна статистика засвідчує, що безробітними є близько 7% населення України — в тому сенсі, що в них немає постійної оплачуваної роботи і вони перебувають на обліку як такі, що шукають роботу.

У 2009 році за офіційними даними, зібраними Кабінетом Міністрів України, безробітних громадян працездатного віку налічувалося близько 8 млн. Ця ситуація була схарактеризована як “кількісний і якісний дисбаланс між пропозицією та попитом на працю” і неадекватність професійної кваліфікації. Існує низькооплачувана робоча сила. В Україні витрати на оплату праці становлять лише 9% виробничих витрат, тоді як у ЄС — 45%. У січні–грудні 2009 року лише на 7% вакантних робочих місць пропонувалася заробітна плата, що дорівнювала або перевищувала середньомісячну зарплату штатних співробітників³.

Майже половину безробітних, зареєстрованих у Державній службі зайнятості, становить молодь. У 2009 році серед зареєстрованих безробітних було 975,5 тис. людей, молодших за 35 років, у тому числі 74,1 тис. випускників вищих і професійно-технічних навчальних закладів. Традиційним поясненням високого рівня молодіжного безробіття є постулювання невідповідності типів пропонованої професійно-технічної освіти потребам еко-

1 Докладний опис наслідків закриття заводів у Польщі див. у: [Trappmann, 2013].

2 Дані в цьому абзаці взято з: [Migration in Ukraine, 2011].

3 Кабінет Міністрів України, постанова “Про затвердження Основних напрямів реалізації державної політики зайнятості на 2010–2011 роки” від 8 вересня 2010 року № 813. Джерела: газета “Урядовий кур’єр” від 15.09.2010 № 170; “Офіційний Вісник України” від 20.09.2010 № 69.

номіки і ринку праці; до інших чинників належать низька якість освіти і погані умови праці, що їх пропонують роботодавці молодим людям.

Окрему проблему становить регіональне безробіття, особливо в шахтарських і сільськогосподарських регіонах; також існує проблема працевлаштування інвалідів різних категорій, неконкурентоспроможних на ринку праці. Багато зайнятих працюють в “неофіційній” економіці. Однією із відповідей на регіональне безробіття стала міграція. У 2001 році перепис населення України засвідчив, що 14,4% населення (6,5 млн) живуть за кордоном. Переважна частина цих емігрантів — вихідці із Західної України, де були високий рівень безробіття і низькі зарплати. Такі емігранти, незалежно від рівня освіти, працювали на низькокваліфікованих роботах. У середньому за місяць за кордоном мігранти могли заробляти 820 дол. США, тоді як в Україні середня заробітна плата становила 281 дол. США. За деякими оцінками, якби не еміграція для роботи за кордоном, у 2008 році безробіття було б у 1,5 раза вищим. Переказувані мігрантами додому кошти приблизно дорівнювали загальному обсягу залучених Україною ПІІ й у 8 разів перевищували офіційну допомогу на цілі розвитку. В Україні ці кошти витрачали здебільшого на життєві потреби. Разом із тим Україна станом на 2001 рік залучила близько 5,3 млн резидентів, народжених за кордоном. Новоприбулі приїжджали з Російської Федерації, Молдови, Узбекистану, Білорусі, Грузії, Вірменії та Азербайджану. Це — регіональне поширення. Таким чином, у вузькому сенсі ринок працював — робоча сила заміщала і переміщала. Однак це переміщення мало високу соціальну ціну для сімей трударів.

Моє власне долучення до розгляду дослідження спирається на три джерела інформації: опитування 1800 випадковим чином обраних людей з усієї України на предмет їхнього досвіду безробіття, спілкування із 20 безробітними, організоване у вигляді двох фокус-груп, і десять персональних інтерв'ю з безробітними особами в Києві. Опитування громадської думки проведено у квітні 2012 року, а інтерв'ю і фокус-групи — у червні 2012 року.

Результати мого дослідження продемонстрували, що офіційні дані серйозно занижують рівень безробіття. З-поміж 1800 опитаних 15,9% дали позитивну відповідь на запитання “У даний момент ви ненавмисно виявилися безробітним і шукаєте оплачувану роботу?” (81,6% відповіли негативно, ще 2,4% не дали відповіді на запитання). Загальна вибірка, ясна річ, охоплювала людей, з тих чи інших причин нездатних працювати: студентів, жінок у декретній відпустці та інвалідів (їх виключено з остаточних цифр). Отже, частка працездатного населення (особи, які, втім, не шукають роботи в даний момент), що не має роботи, буде навіть вищою — можливо, 18% (див. рис. 4).

Розбіжності між офіційними даними і результатами мого дослідження пояснюються тим, що багато респондентів виконували неконтрактну роботу (за тіньову заробітну плату) на багатьох робочих місцях, що потребують навичок фізичної чи розумової праці. Ті, хто не мав оплачуваної роботи, працювали неповний робочий день, а такий різновид зайнятості офіційно не враховується. Надамо слово одній з опитаних, Ганні: “Бути безробітним не означає не мати роботи. Поняття безробіття умовне й не означає, що я взагалі нічого не роблю. Я виконую певні види робіт, щоб заробити трохи гро-

шей. Але для мене основною негативною рисою безробіття є неможливість реалізувати себе професійно... Я не можу знайти належну постійну роботу. Іноді мої вміння користуються попитом. Іноді я беру участь у проектах... Іноді я пишу статті... Також я іноді підробляю як репетитор. Але все це “доходи-одноденки”. Над усім цим панує невизначеність”.

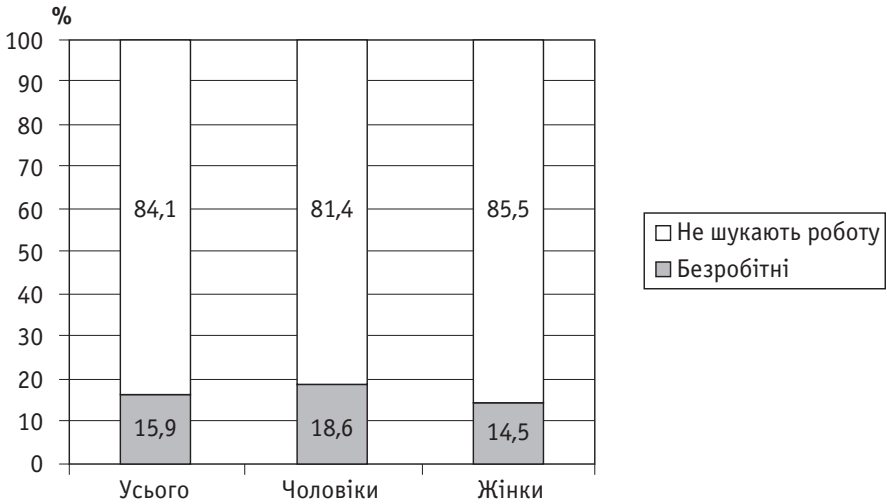

Рис. 4. Україна: респонденти, у даний момент безробітні і ті, що шукають роботу (розподіл за статтю)

Джерело: всеукраїнське опитування (N = 1800), 2012 рік

Чимало формально безробітних учасників зборів фокус-груп указували на те, що соціальні витрати постійної оплачуваної роботи не компенсуються належною мірою. За словами Вадима (44 роки, колишній вантажник): “Тимчасова робота з неповним робочим днем набагато краща, ніж постійна робота, на яку треба ходити цілий тиждень, навіть по суботах, щоб наприкінці місяця отримати якихось 1500 гривень. Як на мене, куди краще ходити на роботу, коли забажаєш. Спершу я радів безробіттю, оскільки дістав можливість відпочити. Але тут раптом вибухнула криза, і з’ясувалося — мало того, що роботу важко знайти, так ще й близькі свою втрачають. Тому я впав у розпач і вирушив до себе на дачу. Почав шукати щось нове, намагався знайти бодай якусь роботу на неповний робочий день, оскільки це був єдиний спосіб одержати гроші. Як результат, село стало притулком для багатьох звільнених городян... Жити в селі не так уже й погано”. Він знайшов собі нове заняття: почав продавати хробаків рибалкам — прибутковіша справа, ніж рутинна некваліфікована праця.

Децю адекватнішу адаптацію продемонструвала Марія, 30-літня колишня швея, яка зуміла влаштуватися хатньою робітницею й отримувати за надання приватних послуг достатньо коштів на життя.

Якщо розглянути соціальні характеристики безробітних, то безробітних і таких, що шукають роботу, чоловіків більше, ніж жінок (18,6% проти

14,5%); і це попри те, що роботу втратили куди більше жінок. Показовим є досвід Олени (40 років, перукар), яка згадувала на зборах фокус-групи: “По-первах після закриття перукарні я була налаштована вельми оптимістично стосовно пошуку роботи. Але виявилось, що дуже важко знайти роботу навіть за посередництва досвідченої клірингової фірми. Оскільки мій чоловік заробляв недостатньо, наша сім’я раптово зіткнулася з бідністю... У мене немає серйозної освіти [тому список доступних робіт обмежений]. Але зараз я відчуваю, що нікому в цій країні по-справжньому не потрібна. Жінок, старших за сорок п’ять, просто викидають за борт, і нормально живуть тільки заміжні [з чоловіком із належною зарплатою]”. Таким чином, для багатьох жінок стати хатньою робітницею — це радше вимушений вибір. У жінок менше можливостей знайти роботу, тому вони і не шукають її, а заробляють як хатні робітниці.

Найбільше безробітних у наймолодшій (18–25 років) групі (24%), тоді як у віковій групі 46–60-літніх — 18,5% (див. рис. 5). За словами Ганни, однієї із безробітних, у яких ми брали інтерв’ю: “Багато років вищі навчальні заклади приховували молодіжне безробіття. Батьки бачать, що їхнім дітям нема де працювати. Тому вони вирішують дати їм вищу освіту в надії, що перед ними відкриються перспективи. Але перспективи не відкриваються. Зараз сила-силенна молодих економістів, юристів тощо. Найчастіше працюють на ринках — продають мило й інші дрібниці. Тепер батьки бачать, що освіта нічого не дає. Така кількість фахівців з міжнародних відносин України не потрібна. Батьки лише марнують гроші”.

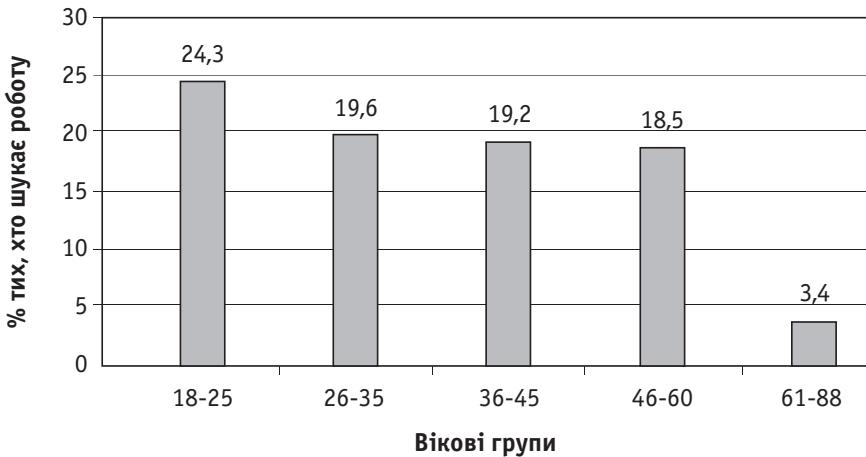

Рис. 5. Люди, у даний момент безробітні й такі, що шукають роботу: розподіл за віковими групами

Хоча молодь, поза всяким сумнівом, несе на собі основний тягар безробіття, вища освіта все одно збільшує шанси знайти роботу. Як показано на рисунку 6, особи з повною середньою освітою найменш конкурентоспроможні на ринку праці, де понад 20% представників цієї групи (у даний момент) безробітні. Серед опитаних осіб із вищою освітою роботу шукали 13%.

Нижчі показники для груп із початковою і неповною середньою освітою пояснюються значно більшою часткою в цих групах літніх людей, які вже вийшли на пенсію або живуть у сільській місцевості.

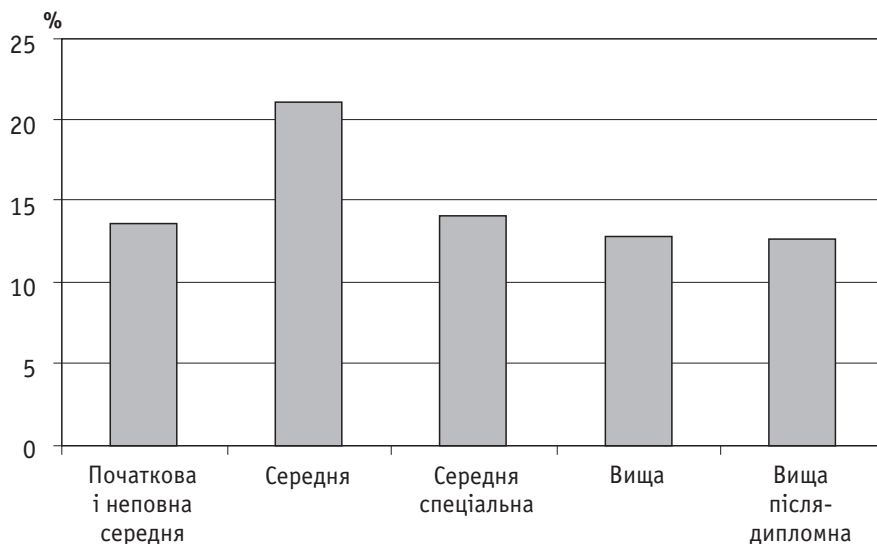

Рис. 6. Люди, які шукають роботу, розподіл за рівнем освіти (у відсотках від усієї групи)

Як показано на рисунку 7, найбільша частка безробітних спостерігається у домогосподарствах із найменшими доходами. У групах домогосподарств із найбільшими доходами кількість тих, хто шукає роботу, відносно невелика.

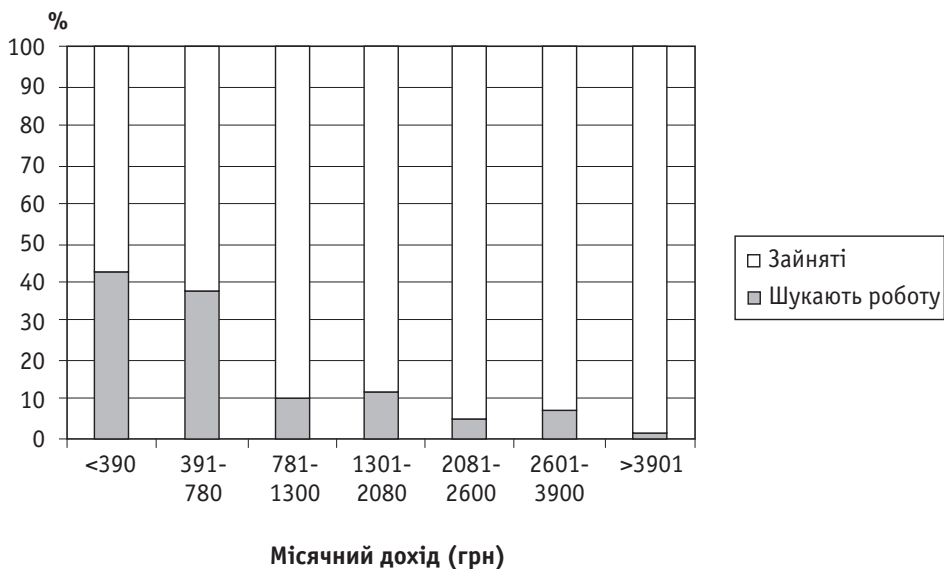

Рис. 7. Безробітні й такі, що шукають роботу (розподіл за середнім доходом домогосподарств)

Щоб виміряти частку тих, хто не мав роботи впродовж тривалого періоду, ми запитували, чи є такі, хто за останні три роки не мав роботи безупинно впродовж півроку і більше. Відповіді дали змогу виявити тих, кому важко влаштуватися на постійну оплачувану роботу. До цієї категорії потрапило близько 22% респондентів: 26,3% чоловіків і 19,4% жінок. Як показано на рисунку 8, сильніше за інших від довгострокового безробіття потерпають некваліфіковані чорнороби, проте й у кожній із трьох інших категорій понад 10% респондентів, що входили в них, за останні три роки були безробітними безупинно впродовж шести і більше місяців.

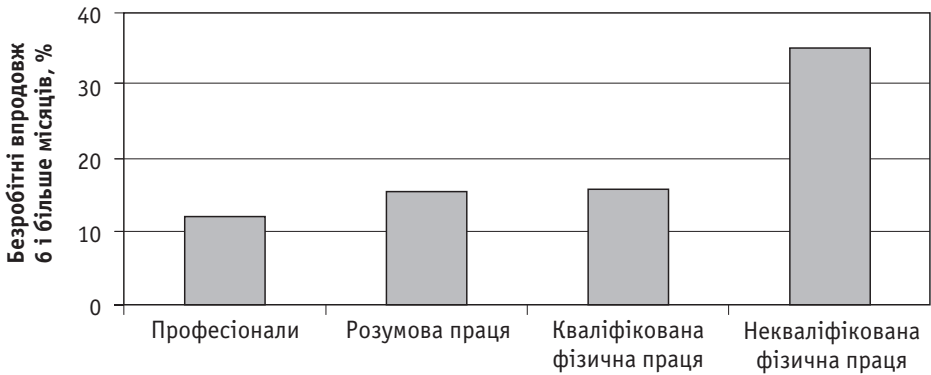

Рис. 8. Безробітні упродовж шести (або більше) місяців поспіль за останні три роки, розподіл за рівнем кваліфікації (у % від усієї групи)

Загальна кількість респондентів: 1800. Дані наведено у відсотках від кожної групи. Наведено частки респондентів, котрі повідомили, що за останні три роки вони були безробітними впродовж шести і більше місяців поспіль.

Рисунки 9а, б підтверджують гіркий ринковий досвід молоді та людей із середньою освітою. Особи із вищою освітою також зіткнулися з суттєвим рівнем безробіття.

Утім, основний тягар безробіття припав на некваліфікованих чорноробів. От що розповів нам один із безробітних респондентів, В'ячеслав (48 років, колишній охоронець): “Я звільнився, бо зарплата і так була мізерною, а начальство її додатково урізувало, та ще й виплачувало із затримками. Зарплата знизилася з 1500 до 1200 грн за того самого навантаження. У результаті в мене була нестабільна зарплата, яку до того ж затримували. Навіщо мені така робота?” Послухаймо Костянтина (35 років, робітник, учасник однієї з фокус-груп): “Немає впевненості в завтрашньому дні. Це велика проблема для сім’ї, коли ти не знаєш, що робити. Раніше впевненість була, адже було дві зарплати... Так склалося, що за моїм фахом роботи немає. Якщо переучуватися, то на опанування нової професії доведеться працювати кілька років. Але навіть якщо я переучуся, де я працюватиму? На державних підприємствах зарплата 2500–3000 грн (300–360 дол. США на місяць). На таку зарплату дуже важко утримувати сім’ю”.

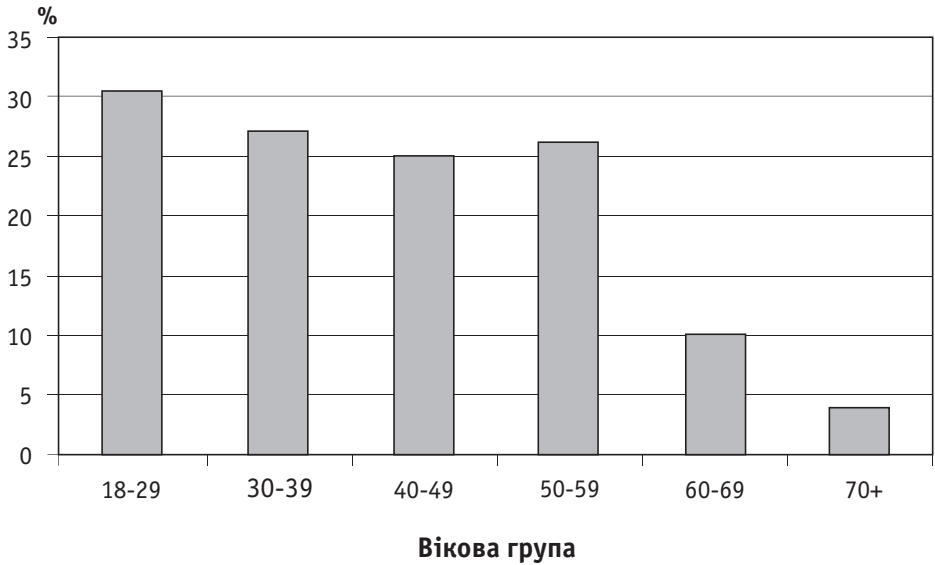

Рис. 9а. Люди, котрі не мали роботи впродовж шести і більше місяців поспіль за останні три роки (розподіл за віком)

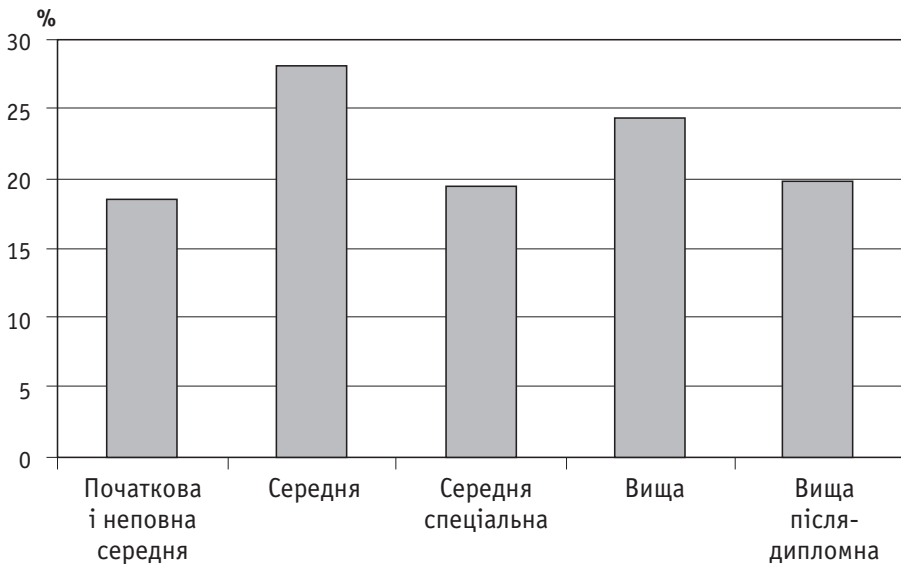

Рис. 9б. Люди, які не мали роботи упродовж шести і більше місяців поспіль за останні три роки (розподіл за рівнем освіти)

Загальна кількість респондентів: 1800. Дані наведено у відсотках від кожної групи. Наведено частки респондентів, які повідомили, що за останні три роки вони були безробітними впродовж шести і більше місяців поспіль.

Чи поліпшує ринок розподіл ресурсів?

Один з аргументів, якими виправдовують узгодження трудових навичок із потребами роботодавців через ринок, звучить так: ринок ефективніше увідповіднює рівні навичок і продуктивності рівню оплати й умовам праці. Для перевірки цього припущення розгляньмо приклади тих, хто за останні три роки був безробітним упродовж шести і більше місяців поспіль, але зрештою знайшов роботу і на момент дослідження працював. Ми запитували, чи було нове місце роботи кращим, таким самим чи гіршим за те, що було в них до періоду безробіття. Нашим завданням було зрозуміти, чи поліпшує введення ринку виробничі умови. Тут розглядається досвід тих, кому поталанило знайти іншу роботу. Інші, ясна річ, на момент дослідження залишалися безробітними. Наведені відповіді допомагають зрозуміти, як функціонує ринок праці.

З-поміж 175 осіб, які знайшли нову роботу, приблизно третина респондентів знайшли кращу роботу, при цьому п'ята частина жінок і 15% чоловіків знайшли гіршу (див. рис. 10). Чи то для жінок перспективи працевлаштування гірші, ніж для чоловіків, чи то жінки охочіше погоджувалися на менш привабливі робочі місця. Хоча кількість жінок у робочій силі знизилася, серед них було менше тих, хто фактично шукав роботу.

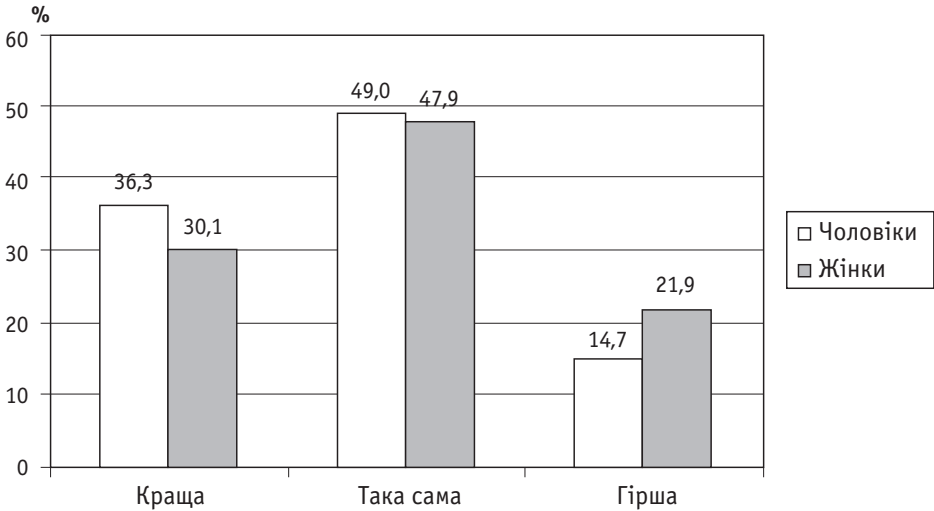

Рис. 10. Нова робота після безробіття: краща, така сама або гірша за попередню

Проте найчисельніша група, майже 50%, ані виграла, ані програла. Звісно, йдеться в даному разі лише про тих, чий пошук роботи увінчався успіхом. Ті, хто не знайшов іншої роботи, не розглядаються.

Як показано на рисунку 11, зі зростанням рівня освіти спостерігається феномен збільшення кількості як кращих, так і гірших місць роботи.

“Надлишок кваліфікації” осіб із вищою освітою змусив декого (27%) з них погодитися на гіршу оплачувану роботу. Сильніша диференціація доходів за ринкового капіталізму призвела до поліпшення умов праці та збільшення зарплати на деяких керівних та адміністративних посадах. Проте ба-

гато людей із вищою освітою одержували або аналогічну роботу з меншою заробітною платою (приміром, у держсекторі), або менш престижну. Якщо взяти протилежний полюс освітньої шкали, то в осіб із початковою освітою ситуація з робочими місцями виявилася дещо кращою.

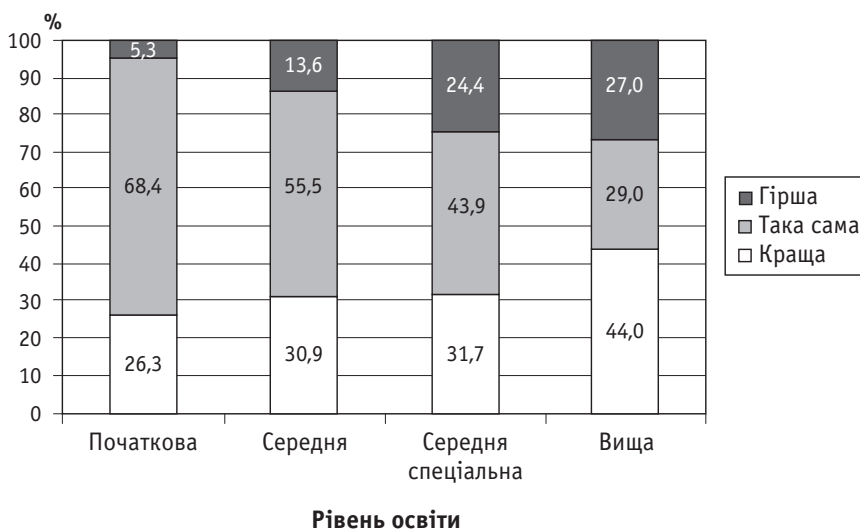

Рис. 11. Робота після безробіття (гірша, така сама або краща), розподіл за рівнем освіти

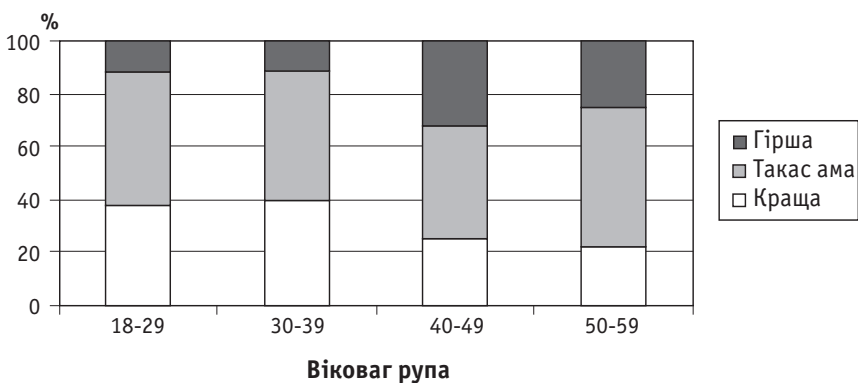

Рис. 12. Робота після безробіття (гірша, така сама або краща), розподіл за віковими групами

Як показано на рисунку 12, молоді респонденти були успішнішими на ринку праці, і близько 40% знайшли кращу роботу, тоді як серед людей віком понад 40 тих, хто знайшов гіршу роботу, виявилася більше, ніж тих, кому пощастило знайти кращу. Можливо, до числа тих, хто знайшов гіршу роботу, належали менш ефективні працівники. Це дає підстави для висновку, що ринок праці справив певний позитивний вплив. Деякі люди виграли від уведення ринкової економіки. Але загалом наслідки для безробітних і багатьох зайнятих були негативними.

Як резюме наведемо слова Олени, 28-літньої безробітної робітниці фізичної праці, в якій ми взяли інтерв'ю в Києві:

“Я — товариська людина, і зараз, коли я постійно сиджу вдома, мені дуже бракує компанії... Я відчуваю брак спілкування. І доходи також упали. Я дуже чітко це відчуваю. Купуючи продукти, я мушу дивитися першою чергою на ціни. А якщо збираємося що-небудь відсвяткувати, доводиться все ретельно обмірковувати. Хоча мій чоловік працює і заробляє гроші, на них ми й живемо”.

(Стосовно впливу на сімейне життя): “Моя самоактуалізація обмежується сім'єю. Сім'я — головне в житті. Але зараз мене охоплює відчуття, що з мого життя щось зникло. Це пов'язане із безробіттям. Мене охоплює розчарування через брак самоактуалізації. З'явилися сумніви в моїй потребності й корисності. Зникло бажання зустрічатися з близькими друзями. Настрій може псуватися без жодної видимої причини. Ніщо не радує. Не хочеться навіть того, що зазвичай піднімає настрій, не хочеться гуляти. Хочеться лише самоти. Поїхати в село. Втрата роботи позначилася на житті. Байдуже, сам ідеш чи тебе звільняють, негативні емоції все одно виникають. У мене змінилися захоплення. Доводиться заощаджувати.

З одного боку, у мене більше часу на хатній клопіт. І можна більше часу проводити за читанням, в'язанням, вишиванням. Зайнятися тим, на що раніш не було часу...

Головний мінус безробіття — брак грошей на самоактуалізацію. Немає можливості реалізувати свій потенціал. І настає депресія. Виникають різні нав'язливі думки, починаєш думати в песимістичному ключі”.

Загальні результати

Перехід до ринкового капіталізму ефективно знищив як ідеологічні застави, так і економічну систему, що породили суцільну зайнятість. Сьогодні праця має реальну ціну для підприємств, і завдання продукування обмінної вартості передбачає зниження витрат на оплату праці — цілком протилежна ситуація порівняно з добою державного соціалізму.

Ринковий капіталізм призвів до зниження чисельності робочої сили і збільшення кількості безробітних. Офіційна статистика, зібрана органами обліку робочої сили, істотно занижує кількість безробітних і тих, хто шукає роботу. “Приховані” робочі місця і зарплати є наслідком економіки низьких зарплат, за умов якої раціональніше обходитися випадковими заробітками, ніж мати постійну роботу. Невдахами на ринку праці стали жінки, літні працівники та некваліфіковані робітники. Для певних соціальних груп ситуація неоднозначна: одним представникам середніх класів стало доступно більше краще оплачуваних робочих місць, тоді як іншим довелося погоджуватися на не дуже привабливу роботу. Посилилася поляризація суспільства. Як і всі, хто виходить на ринки праці, одним представникам молоді поталанило більше, інші відчули, що вибір на ринку робочих місць обмежений.

Якщо не зважати на самозайнятість і створення малого бізнесу, пострадянська політика не забезпечила якогось суттєвого поліпшення рівня або якості зайнятості, а попит з боку людей, яким потрібна робота, набагато пе-

ревищує пропозицію робочих місць на ринку праці. Постсоціалістичні країни здобули не тільки блага ринкової економіки, а й одне із основних пов'язаних із нею соціальних лих — структурне безробіття.

Якими можуть бути контрзаходи?

Згідно з неоліберальною теорією, якою послуговуються теперішні можновладці України, капітал перетікає в ті регіони, де ціни (праці і землі) нижчі, тож зрештою відбувається вирівнювання капіталу. Це має бути справедливим для будь-якої вільної ринкової економіки: у глобальному масштабі капітал має перетікати із розвинених країн в нерозвинені; всередині країн регіони, що переживають економічний спад і де ціни низькі, мусять залучати інвестиції за рахунок регіонів із високими цінами. Люди мають адаптуватися, у відповідноуючи їй поліпшуючи свої навички, виходячи з наявних вакансій.

У традиційних західних економіках економічний механізм завжди прагне рівноваги: в теорії “невидима рука” ринку нівелює будь-які негативні зміни в економічній системі завдяки тенденції до протидії цим змінам. Отже, якщо закривається якийсь завод, і його робітники стають зайвими, то традиційний економіст скаже, що робітники шукатимуть собі іншу роботу, а за відсутності такої або відкриють свій бізнес, або погодяться працювати за нижчу зарплату, в такий спосіб привертаючи інвестиції, котрі створять нові робочі місця. Отже, виникає нова точка рівноваги.

Утім, у реальному світі немає “жодної автоматичної самостабілізації в соціальній системі”. Система реагує не створенням сил протидії, а збільшенням змін, “що просувають систему в тому самому напрямі, що й початкові зміни, але набагато далі” [Myrdal, 1957: р. 13]. Цей процес називають циклічною причинністю. Контррозвиток наростає і веде до подальшого контррозвитку.

Якщо взяти за приклад безробіття, то його сукупний вплив розвивається в тому самому напрямі: у безробітних низька купівельна спроможність, їхнє психічне і фізичне здоров'я погіршується, вони влазять в борги, їхні сім'ї розпадаються. Немає стимулу до інвестицій; навпаки, відсутність економічного попиту призводить до закриття магазинів і припинення будівництва житла. За наявності вільного переміщення праці робітники переїжджають в інші місця, в результаті чого змінюється вікова і статева структура регіону, а його робоча сила стає ще менш рентабельною. Економічний спад призводить до зниження податкових надходжень у скарбницю, притому, що економічні потреби регіону зростають. Брак податкових надходжень змушує уряд вдаватися до заходів із “затягування пасків”, а це ще сильніше б'є по добробуту народу — падає рівень освіти, зростає рівень бідності, а з ним — соціальна напруженість. Регіон стає ще менш привабливим для економічного і соціального розвитку.

Відповідно до неоліберальної моделі, для боротьби з негативними тенденціями до падіння держава втручається в ситуацію з політичними ініціативами, спрямованими на обернення тенденції: державні інвестиції, підтримка приватної ініціативи, професійно-технічне навчання, виплати мало-

забезпеченим. Такі заходи вочевидь є відповіддю лише на окремі аспекти проблеми, тоді як проблеми безробіття та його наслідків мають структурний характер і залишаються нерозв'язаними.

Як в Україні, так і в інших країнах із ринковою економікою державна політика ставить собі за мету не забезпечити загальну зайнятість, а полегшити доступ до зайнятості й поліпшити її ефект. Часткові заходи полягають у наданні робочих місць через громадські роботи, заохоченні підприємництва й удосконаленні механізму співвіднесення вакансій із тими, хто шукає роботу. Ці заходи корисні, однак, як з'ясувалося, неадекватні, і рівень безробіття як був, так і, найімовірніше, залишиться високим. Географічна мобільність робочої сили, як у межах окремих країн, так і в глобальному масштабі, державні програми створення робочих місць і професійно-технічної підготовки, підтримка малого бізнесу і підприємництва можуть трохи поліпшити ситуацію. Утім знижувальний вплив на вартість робочої сили, зумовлений діями з максимізації прибутку, робить високі рівні внутрішнього безробіття і низькі рівні використання трудових ресурсів системною рисою неоліберального капіталізму. Ринкові механізми сприяють збільшенню перепливу трудових ресурсів із регіонів із низькою зарплатою в регіони з високою зарплатою, що, своєю чергою, посилює соціальну напруженість, яка незрідка набуває націоналістичного або етнічного характеру. У неоліберальному капіталізмі жодного ендогенного самоврівноважувального механізму немає.

Радикальнішим рішенням був би перехід до більш кейнсіанських заходів державного інвестування у поєднанні з державним же індикативним плануванням. Цей сценарій передбачав би запровадження в економіці загалом тієї чи іншої форми індикативного планування і забезпечення економіки суцільної зайнятості. Утворення Міністерства зайнятості, що відіграє роль роботодавця в останній інстанції (за аналогією з центральними державними банками, котрі виконують роль позикодавців останньої інстанції), підвищило би рівень зайнятості. Це мало би стати рішенням соціал-демократичного ринкового типу, за якого основа економіки залишається капіталістичною. Дуже сумнівно, що такий варіант буде практично здійснений у контексті глобальної ринкової економіки. Він категорично суперечить теорії максимізації приватної вигоди фірм та індивідів як рушійної сили вільного капіталістичного ринку. Крім того, він вимагає радикального відходу від ідей вільного переміщення трудових ресурсів, капіталів, товарів та послуг. Завдання максимізації прибутку вимагає зниження витрат на оплату праці й мінімізації використання робочої сили взагалі, що в принципі суперечить політиці суцільної зайнятості.

Для забезпечення рівня суцільної зайнятості, зіставного з добою державного соціалізму або національного капіталізму (як у Німеччині у міжвоєнний період), потрібні масштабні системні перетворення. У цій парадигмі приватні компанії, якими володіють капіталісти, одержують прибутки в контексті економічного планування під керівництвом держави. Такі економіки забезпечували економіку суцільної зайнятості, ґрунтовану на філософії праці, та економічну політику розвитку, що передбачає макси-

мізацію використання трудових ресурсів. Жодне з цих допущень не відповідає неоліберальній економічній моделі.

Є ще одна модель, здатна розбудувати економіку суцільної зайнятості. Вона вимагає, щоб провідна роль належала не ринковій, а адміністративній/державній координації. Економічним і політичним підґрунтям її може стати форма державного капіталізму. Це йде значно далі, ніж національний капіталізм, оскільки передбачає державну власність на засоби виробництва. У цьому разі зразком для наслідування може послугувати Китай. Також ця модель передбачає більш авторитарну форму політекономії, зорганізовану на регіональних засадах. У рамках наявної світової економічної системи це недосяжно. Такий варіант можливий лише в разі посилення нестабільності світової економічної системи. Якщо фінансова криза ще посилиться, спричинивши крах світового капіталізму, такий сценарій стане можливим. Однак на даний момент цей сценарій не виглядає імовірним.

Джерела

Народное хозяйство СССР 1922–1972 гг. : Юбилейный статистический ежегодник. — М. : Статистика, 1972. — С. 348.

Народное хозяйство СССР в 1980 году : стат. ежегод. — М. : Финансы и статистика, 1981.

Офіційний Вісник України. — 2010. — № 69, 20 верес. — С. 10. — Ст. 2488.

Про затвердження “Основних напрямів реалізації державної політики зайнятості на 2010–2011 роки” : постанова Кабінету Міністрів України від 8 верес. 2010 р. № 813 // Урядовий кур’єр. — 2010. — № 170, 15 верес.

Kornai J. The Economics of Shortage / J. Kornai. — Amsterdam : Elsevier, 1980. — P. 255.

Migration in Ukraine: Facts and Figures [Electronic resource] // International Organisation for Migration. Mission in Ukraine. — 2011. — September. — Access mode: www.iom.int.

Myrdal G. Economic Theory and Underdeveloped Regions / Myrdal G. — London : University Paperbacks, Methuen, 1957. — P. 13.

Pietsch Anna-Jutta. Shortage of Labour and Motivation Problems of Soviet Workers // Labour and Employment in the USSR / David Lane (Ed.). — Brighton : Harvester Press, 1986. — P. 176–190.

Trappmann Vera. Fallen Heroes in Global Capitalism: Workers and the Restructuring of the Polish Steel Industry / Trappmann Vera. — London : Palgrave, 2013.

UNDP, Human Development Report–2011. — New York ; Basingstoke, 2012. — P. 139–140.

World Economic Outlook (WEO). — 2009. — Oct. — P. 17.

Переклад з англійської ДМИТРА ГЛОМОЗДИ